

Sammlaren

Tidskrift för

svensk litteraturvetenskaplig forskning

Årgång 94 1973

Svenska Litteratursällskapet

REDAKTIONSKOMMITTÉ

Göteborg: Lennart Breitholtz

Lund: Staffan Björck, Carl Fehrman

Stockholm: Örjan Lindberger, Inge Jonsson

Umeå: Magnus von Platen

Uppsala: Gunnar Brandell, Thure Stenström

Redaktör: Docent Ulf Wittrock, Litteraturvetenskapliga institutionen, Villavägen 7,
752 36 Uppsala

debatten och tar visst avstånd från den estetiskt sett ofta konservativa kampeestetiken – även om han hela tiden, i motsats till gruppen allmänt, bärs av en tydlig proletär, politisk medvetenhet. Som en tredje period kunde man så ställa hans utveckling mot en estetik, vars adekvata benämning jag tror skulle vara »socialistisk realism». (De svårigheter som är förknippade med termens senare konnotationer kan här lämnas åt sidan.) Det väsentliga här är frigörelsen från agitprop-schematismen och den abstrakta kollektivismen. I stället söker Kjellgren, i anknytning till de stora realistiska mönstren, fördjupa arbetarmotiven genom att individualisera de skildrade gestalterna, sätta dem i konkreta och dynamiskt tecknade miljöer och utarbeta ett ideologiskt innehåll i linje med den »socialistiska humanismen». För Kjellgrens del skulle det estetiska resultatet av en sådan konstuppfattning i första hand bli trilogin om Smaragden.

Jag vill inte hävda att Kjellgren på ett mer djupgående, teoretiskt sätt skulle ha påverkats av de tankegångar som ligger till grund för den »socialistiska realismen» i dess internationellt gångbara 30-talsform, utarbetad av Gor'kij, Lukács, etc. Men det är slående hur väl hans författarskap passar in i den utveckling som en betydelsefull del av den socialistiskt och marxistiskt inspirerade arbetarlitteraturen genomgår under decenniet. Redan i *Människor kring en bro* tycks Kjellgren medvetet sträva efter en realistisk fördjupning av arbetarmotivet, inte minst genom att individuellt profilera kollektivets medlemmar, deras medvetenhetsnivå och klasskänsla, deras reaktioner på det givna materiella läget med arbetslöshetshot, AK-arbete, etc. En sådan ambition ger också tydliga ekon i Kjellgrens gestaltning av motivet arbetsglädje – arbetsalienation i novellsamlingen *Skott i vattenlinjen*. Här är det långt till den abstrakta synen på arbetet under kapitalismen som ett enbart negativt slaveri; men lika långt är avståndet till vitalismens maskindyrkan och acceptera-ideologi. I stället söker Kjellgren gestalta motivet i dess konkreta samhällliga och mänskliga sammanhang och i anknytning till arbetarnas erfarenhetsverklighet. Det är utifrån detta han formulerar sådana knutpunkter för en politiskt medveten estetik som problematiken individ och kollektiv, individuell erfarenhet och gruppmedvetande, ensamhetskänsla och socialistisk broderskapsdröm, arbetarförfattare och klass-solidaritet – formulerar och gestaltar dem i scener med realistisk tyngd och fyllighet.

I själva verket ger Kvart alla relevanta dokumentationer man kan begära till denna utveckling, även om själva det grundläggande sammanhanget inte är klart framhävt. En fråga av intresse som förf. sysslar med i samband fr. a. med *Män-*

niskor kring en bro och som ytterligare kan belysa den här påpekade problematiken är Kjellgrens intresse för dokumentet och reportaget och dess möjliga användning i skönlitterär epik. Försöken är som bekant högaktuella under 20-talet – »faktografi» är termen i sovjetiskt 20-tal – liksom under tidigare perioder av realistiska strävanden (jfr Strindbergs dokumentära skildring av franska bönder eller Det unga Tysklands resebrevform). Frågan blir speciellt brännande under diskussionerna kring den »socialistiska realismen» vid 1930-talets början. Välkänd är ju Lukács' kritik mot försöken att ympa dokumentärt material på det episka berättandet. Kjellgrens experiment i *Människor kring en bro* och i några tidigare, ofullbordade eller refuserade alster har alltså en fond av vittförgrenade estetiska debatter. Det är överhuvudtaget tydligt att en viktig del av Kjellgrens litterära ambition är att förmedla det proletära livet »som det är», inbränt av verklighetens hårda arbete och nödens realitet – sotavtryck på de vita boksidorna! Kvart belyser hans ståndpunkt med hjälp av brevuttalanden, recensioner, reportageartiklar: livets verklighet ställs här i motsats till den borgerliga romanens konstruktioner, dessa »döda former». En sådan strävan efter det »autentiska», självupplevt »äkta» finns ju hos arbetarförfattarna i gemmen – Kvart har redan i avhandlingens början fint analyserat Kjellgrens självbiografiska mytbildning ur denna synpunkt.

Dokumentarismen blir visserligen en kort episod hos Kjellgren. I hans sena, stora romansvit dominerar den episka realismens verklighetsfiktion. Till hela denna spännande och för mellankrigslitteraturen högst väsentliga problematik tjänstgör Gerd Kvarts avhandling som en alldeles förträfflig vägvisare.

Kurt Aspelin

Ebbe Schön: *Jan Fridegård och forntiden. En studie i diktverk och källor*. Meddelanden utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala, 5. (Akad. avh. Sthlm.) Lundequistska bokhandeln, Uppsala, i distribution. Uppsala 1973.

Ebbe Schön har framlagt den första doktorsavhandlingen om Jan Fridegård och valt ett ämne som låter sig klart avgränsas vad de behandlade texterna beträffar: Fridegårdens forntidsskildringar. Det visar sig vara ett ämne som är tacksamt ur litteraturhistorisk synpunkt och väsentligt för förståelsen av Fridegård's författarskap. Fridegård har också själv pekat på den betydelse för hans fantasi-liv som forntiden har haft alltifrån barndomsåren:

»Ända från skolåldern hade allt som hörde till forntiden och särskilt vikingatiden intresserat mig starkt. Vid rösen och ättestugor såg jag syner och gestalter från denna epok ta form och leva sitt enkla och starka liv. Det låg bakom när jag skrev mina tidigare böcker och till sist var tiden mogen. Med Trägudars land har den gamla drömmen tagit yttre form.» (Förordet till *Trägudars land*, FiB-uppl. 1942.)

Att forntiden fascinerade Fridegård märker man på många ställen i hans tidiga produktion, långt före *Trägudars land* (1940), som var hans första roman med forntidsmotiv.

Jag drömde jag levde i hedenhös
grovvuxen, luden och stark.
Jag hade en eld och en grotta
och en flämtande kvinna som grävde med
flintspets min mark.
Jag kom med mitt byte på ryggen
krossande kvistar med tunga tramp,
då hörde jag från min grotta
min unge skrika och ljudet av häftig, mor-
rande kamp.

Så börjar Grottedröm, en av Jan Fridegård's ungdomsdikter som ingår i *Den svarta lutan*, debutboken från 1931. Även i *Lars Hård* (1935–36) är grottan med »den starka, ensliga urtidsstämningen» en viktig plats:

»Det var något mystiskt med den grottan. När jag första gången kom till skogen den låg i var jag sju år men jag gick rakt på grottan som om jag vetat av den. Även nu slog det mig att jag förr någon gång, för tusentals år sedan, varit här.»

Det är hit som Lars Hård, Fridegård's alter ego, för en av herrgårdsflickorna. Med kravbrevet som han har i fickan tänder han en eld. »Nu var urtiden tillbaka, en grotta, en eld, en kvinna och en man.» De leker att han är vildman och hon grottkvinna.

Vad man kunde kalla *grottdrömmen* – visionen av en nordisk forntid där man levde ett enkelt och starkt liv nära naturen – möter alltså hos Fridegård långt före de genomförda forntidsskildringarna från 1940-talet.

Ebbe Schön har inledningsvis berört Fridegård's väg fram till forntidsromanerna, delvis med andra exempel ur tidiga verk än dem som här citerats. Hans egentliga undersökning gäller fem större verk av Fridegård, alla av litteraturhistoriskt intresse. Det är de tre romaner, *Trägudars land* (1940), *Gryningsfolket* (1944) och *Offerrök* (1949), som bildar sviten om smeden Holme – trälen och hedningen som blir upprorsman i 800-talets märlarbygd. Vidare ägnas ett kapitel åt *Fäderna* (1947, skolboksversionen utgiven 1948) som består av en svit mer löst sammanhängande skildringar ur sten-

åldersfolkens liv i vårt land; *Fäderna* var i första hand avsedd som en läsebok för skolan.

Fridegård's allra sista bok *Hallonflickan*, som publicerades postumt 1968, är analyserad i det sista kapitlet. Här vidgar sig perspektivet i avhandlingen. Schön har uppenbarligen inte funnit det möjligt att behandla *Hallonflickan* utan att ge en utförlig orientering om Fridegård's intresse för olika spiritualistiska tankeriktningar. Jag har ingen invändning mot detta. Romanen innehåller en intressant skildring från bronsåldern, men det vore knappast möjligt att göra en analys av den utan att beröra Fridegård's mycket personligt uppfattade spiritualistiska livsåskådning. Vad Schön här företar sig är givetvis inte att ge en uttömmande studie av Fridegård's spiritualism sådan den framträder i *Hallonflickan*. Han begagnar bara i princip samma metodik som är använd i övriga delar av hans avhandling. Samtliga de källor, som han kan visa att Fridegård *har* känt till eller göra sannolikt att denne *bör* ha känt till, granskas parallellt med den litterära texten. När det gäller *Hallonflickan* tillkommer således vid de jämförande studierna av källbakgrunden en rad spiritualistiska skrifter vid sidan av de i Schöns analyser alltid aktuella historiska och arkeologiska verken.

För kapitlet om *Hallonflickan* har källäget varit väsentligt bättre än för studierna av 40-talsverken. Här har litteraturforskaren bildligt talat kunnat stå och se över författarens axel ner på skrivbordet. Avhandlingsförfattaren fick nämligen förmånen att följa framväxten av väsentliga partier. Analysen av *Hallonflickans* tillkomst får sägas ha stort intresse för kändedomen om hur Fridegård överhuvud taget gick till väga när han skrev historiska romaner.

Närmast före slutkapitlet kommer ett kortare kapitel med rubriken Sagor, berättelser, hörspel. Det är knappast av samma vikt som övriga kapitel. Det består helt enkelt av en rad korta avsnitt om Fridegård's smärre forntidsskildringar från 1940-, 1950- och (i något fall) 1960-talet, de flesta för läseböcker och skolradio. Avsnitten är i stort sett likadana: beskrivning av tillkomst och datering, korta innehållsreferat, jämförelser mellan källor och text. Fridegård byggde här i stor utsträckning på stoff som han redan förut utnyttjat i sina större verk och bilden av honom som forntidsskildrare tillföres föga nytt i detta kapitel om spånor ur författarverkstaden. En kortare bibliografisk exkurs eller en mer koncentrerad framställning med ett par längre noter kunde ha räckt. Kritiken på denna punkt kan också motiveras med att avhandlingsförfattaren fått göra smärtsamma ämnesavgränsningar (se nedan) för att hålla avhandlingen inom rimliga gränser.

Recensionen kommer i fortsättningen att koncentreras kring följande punkter:

1. Ämnesavgränsningen.
2. Exempel på en typ av textdiskussion som Schön har mest avstå från genom att han i stort sett avhållit sig från »frågor om stil och komposition» (s. 7).
3. Relationen diktverk-källor. Dikt och verklighet i forntidsskildringarna.
4. Klasskampsmotivet.
5. Frihetsmotivet och Fridegårds nordiska linje. Jämförelser med Axel Strindberg och Bror Hjorth.
6. Intervjumetodiken. (Opponenten har här byggt ut sina synpunkter på den aktuella avhandlingen till ett mer generellt resonemang om författarintervjuer i avhandlingar.)
7. Helhetsbedömning av avhandlingen.

1. Avhandlingens huvuduppgift är att studera texternas förhållande till källorna. I Schöns målbeskrivning (s. 7) heter det, att han i första hand velat göra »en undersökning av forntidsskildringarnas källbakgrund och författarens behandling av de förhistoriska motiven, särskilt vad gäller avvägningen mellan historisk fakticitet och social eller religiös tendens. Även problem rörande idéinnehållet och diktverkens samband med författarens eget levnadsöde studeras på några speciellt viktiga punkter.» Avhandlingen har dock i större utsträckning än som omedelbart framgår av denna formulering en idéhistorisk inriktning. Schön begagnar sig ju framgångsrikt av idéanalytisk metod när han, utgående från hur Fridegård använder källorna, söker blottlägga den sociala och religiösa tendensen i verken. Biografisk metod kommer då betydligt mer punktuellt till användning.

Ebbe Schön diskuterar för varje forntidsroman ingående vilket källmaterial som kan ha haft betydelse för Fridegårds verk och hur han utnyttjat det. Schön har inte nöjt sig med att visa på en teknik utan har genom en jämförelsevis mycket utförlig diskussion av en rad exempel velat trygga sina resultat. Han har givit en detaljerad framställning med utmärkta nyanseringar. Detta är berömvärt men man kan mycket väl tänka sig en avhandling om forntidsskildringarna med andra prioriteringar.

Vinsterna med Schöns målsättning är uppenbara men vad han fått avstå från bör också noteras. Man saknar analyser av stil, struktur och komposition i de behandlade verken. Komparationer med andra verk förekommer endast undantagsvis, men intressanta uppslag lämnas i förbigående. Konsekvens vad gäller utformningen av de komparationer eller antydningar till komparationer som förekommer har varit svår att uppnå. (Exempel får man om man jämför de tangeringar som finns – de flesta i noter men en del i texten – av Scott, Geijer, Tegnér, Strindberg, Heidenstam, Moberg

m. fl. Se s. 18, 41, 49, 50, 59, 62, 75, 80, 93, 96, 97, 136, 138, 166, 169.) Litteratursociologiska synpunkter på forntidsskildringarna – deras upplagor, spridning i skolor och bibliotek osv. – har Schön också avstått från.

Sina källdiskussioner knyter Schön i regel förtjänstfullt till själva texterna. Just därigenom saknar man – bland de nämnda infallsvinklarna, som Schön av utrymmesskäl medvetet avstått från – särskilt den fortsättning av textstudier som kompositionella-strukturalistiska diskussioner av huvudlinjer i Holme-trilogien hade kunnat ge. Som exempel vill jag ta upp grottmotivet.

2. *Grottdrömmen* hos Fridegård, det motiv som inledningsvis exemplifierades, hade som vi sett en påtaglig känsloladdning redan i debutdiktsamlingen och *Lars Hård*. I drömmen om livet i grottan ingår här ett tydligt primitivistiskt inslag, en längtan bort från den moderna civilisationen till en tid med hela och starka människor.

I Holme-trilogien kommer grottan att bli en central skådeplats och samlande symbol inom romanbygget. Grottan finns för övrigt med alltifrån de första utkasterna om »mongolen» senare kallad Holme. Den slutgiltiga texten *Trägudars land* berättar om hur Holme rymmer från sin tråltillvaro tillsammans med Ausi och finner skydd i grottan för dem och deras nyfödda barn undan förföljare och vilda djur. Trots den farofyllda situationen kommer grottan att för både Holme och Ausi förknippas med lugn och lycka. Ausi blir under tiden i grottan åter Holmes kärlekspartner och de upplever en innerlig gemenskap som man och kvinna. Den sexuella tillfredsställelsen förenas här med en stark naturupplevelse. Frihets- och upprorsmotivet i berättelsen flätas från början samman med detta primitivistiska tema. Det är som förrymd upprorsman och frihetskrävare Holme söker skydd i grottan, och trots den hårda elementära kampen för tillvaron upplever han där en tid av nästan pastoral lycka.

Holme och Ausi måste lämna grottan men i en viktig rekapitulation (s. 116) återkallar Holme, som nu är smed i staden Birka, minnet av den förlösande kärleken till Ausi under tiden i grottan. Grottan som ett kraftcentrum i berättelsen tillföres emellertid en ny komplicerande emotionell laddning. Ausi gömmer sig i grottan och föder där ett barn som Holme inte är far till. Holme kommer och sätter ut barnet i skogen till kölden och vargarna. Därmed har grottan för dem bägge också kommit att förknippas med ett skuldtema i romansviten. Holme och Ausi är för alltid på gott och ont bundna vid grottan som en gång var deras första hem.

I *Gryningsfolket* måste Holme ensam fly från Birka. Åter är han en fredlös skogsgångare som

finner skydd i grottan. Mossbädden, där han legat med Ausi och där hon födde barnet som han bar ut i skogen, är nästan förmultnad och han ersätter den med en ny. Han ligger sedan i grottan och hör vinden gå genom skogen, alla åren i staden försvinner. »Kanske han legat i grottan och drömt det. Allt var oklart och dunkelt men i grottan kände han större trygghet än på någon annan plats.» (S. 86.)

Holme lämnar grottan och återförenas småningom med sin familj. Efter många hårda öden, då de flesta av hans anhängare dödas under de förbittrade striderna mellan fria och trälår, är upprorsmannen Holme med hustru och barn åter flykting i grottan. På slutsidorna av *Gryningsfolket* förknippas ännu en gång genom en scen i grottan det primitivistiska motivet med frihetsmotivet (s. 253–256).

Grottans betydelse som en central scen och symbol i trilogien fastslås slutgiltigt genom den roll som den spelar i berättelsens upplösning i sista romandelen, *Offerrök*. Sedan trälarnas frihetskamp slagits ner och Holme dödligen sårats, tar han sig med sina sista krafter fram till grottan, den plats som han alltid längtat till och som nu blivit hans sista mål i livet: »Grottöppningen där han ville krypa in. Därinne på mossan och granriset fanns räddningen.» (S. 264.)

Holme dör i grottan och Ausi vet var hon skall söka honom. Hon kommer till grottan där en märklig scen utspelas. Ausi, som ju är kristen, fyller händerna med vatten från källan, och vattenbegjuter hedningen Holme: »Krist, nu döper jag min man i ditt namn så att han får följa med till dig. Han är mycket bättre än någon annan, mera lik dig än dina präster. Vi kommer snart.» (S. 274.) Ausi har mot romansvitens slut börjat uppleva frihetskampen Holme som en Kristi sanne efterföljare, ja han sammansmälter nära nog med hennes Kristusbild. Holme har alltmer fått övermänskliga proportioner som moraliskt och socialt ideal, som älskare och gud.

Ausi dör i grottan vid Holmes sida. Hon lägger armen under den döde Holmes hals och tillfogar sig själv ett knivhugg i handleden. I dödsögonblicket upplever hon ljussensationer och undrar om det är Kristus som är på väg till dem. Plötsligt är hon tillbaka till den första tiden av pastoral lycka i grottan:

»Samma ögonblick såg hon Holme stå utanför grottan. Hans ansikte var lugnt, kärleksfullt och yngre än då han gick till striden i staden. Han såg mildt och varmt på henne och hon flög jublande i hans armar. Hon kände sig omslutas av dem och så bar han henne bort över gräs, blommor och fjärlar. Hon hörde något om att hon först måste vila. Sedan skulle hon få veta något mycket viktigt och glädjande.»

Grottmotivet i Holme-trilogien har under berättelsens gång blivit mer och mer komplext. Det kommer att uppta bärande element från de mest centrala temata som romanerna rymmer: samlivet mellan Holme och Ausi, trälarnas frihetskamp, striden mellan kristna och hedningar. I grottan förenas inte bara (som i de första delarna) individuell kärlekslycka och naturupplevelse med den frihetslängtan och upprorsdröm som Holme förkroppsligar. Till sist smälter till och med kristendom och hedendom samman i den refererade slutscenen i grottan där Ausi döper sin make Holme, den gode hedningen. Grottan blir platsen för ett mystiskt-religiöst försjunkande som fördriver all dödskräck.

3. Att söka fastställa relationerna mellan diktverk och källor är den av författaren uppställda huvuduppgiften för avhandlingen. För att lösa den har Schön satt in allt sitt spårsinne, all sin uthållighet och noggrannhet. Han har fått lov att lägga pussel och fått det att gå väl ut. För Holme-trilogin har han kunnat visa upp att Helge Ljungbergs avhandling *Den nordiska religionen och kristendomen* varit en huvudkälla när det gäller teckningen av brytningen mellan hedendom och kristendom. Rimberts framställning av *Ansgars levnad* har också, direkt eller indirekt förmedlad, haft en stor betydelse. Mer speciella källor har varit en norsk museikatalog som Fridegård fick låna av Ivar Lo-Johansson och som särskilt påverkat miljöskildringen i *Trädgudars land*. Ur andra arkeologiska arbeten (av Gunnar Ekholm, Holger Arbman, Oscar Almgren och Sune Lindqvist m. fl.) har Fridegård punktuellt hämtat kulturhistoriska fakta för Holme-trilogin och inte minst för läseboken *Fäderna*. Läseboksskrivandet beredde honom för övrigt lika stora bekymmer – med stoffsamlingen men inte minst med pedagogernas önskemål och redigeringsförslag – som Selma Lagerlöf och Heidenstam upplevde när de skrev sina nationella läseböcker.

Fridegård arbetade sig inte systematiskt igenom ett stort källmaterial innan han började skriva. Vissa källstudier företogs men i hög grad var den egna visionen av skeendet avgörande för hur arbetet inleddes och planerades. Men sedan kunde – som Schön skickligt visar bl. a. genom manuskriptstudier – nya källor komma inom räckhåll under arbetets gång och påverka utformningen av både handlingen och kompositionen.

En intressant avvikelse från den arkeologiska och kulturhistoriska facklitteraturen är att människorna i Norden vid slutet av istiden i *Fäderna* framställs som mer primitiva än de enligt fackkunskapen var, när de kom vandrande efter den bortdragande iskanten. Anledningen är rimligen, som Schön framhåller, Fridegårdas strävan att få fram en

tydligare utveckling; han ville starta med att teckna »själens födelse».

Båtyxfolkets ursprung är en gammal arkeologisk stridsfråga. Kom de till Sverige genom en invasion från öster eller ej? Arkeologen Bernt Einerstam, som spelade en viktig roll som fackman och rådgivare under senare delen av arbetet med *Fäderna*, förmedlade sin lärare Nils Åbergs vägande invändningar mot invandringsteorin. Fridegård var emellertid knappast inställd på att här väga för och emot. Helhetssynen och diktaringivelsen och – enligt min mening – förmodligen inte minst hans halvt mytiska föreställning om egna förfäder från öster blev bestämmande för att båtyxfolket får komma från öster i Fridegårdsskildringar. Fackvetenskapens synpunkter följdes inte. Något liknande gäller skildringen av den mycket stora gården i *Trägudars land* där Holme är träl, en ovanlig företeelse i de gamla svearnas bygder men en parallell till sådana statargods som Katrinedal där Fridegård vuxit upp.

Jämförelser mellan tryckta källor och diktverken upptar större delen av Ebbe Schöns avhandling. Det är därför av vikt att observera de balanserade helhetsomdömen som han faller i sina slutord: ett generellt konstaterande måste ändå bli att Fridegård »bedrivit sitt arbete med hjälp av endast ett litet skriftligt material». Fridegårdss tillvägagångssätt liknar alltså inte Vilhelm Mobergs.

Även de direkta personliga kontakterna med fackmän och intresserade lekmän utreder Schön skickligt och utan att överdriva sagesmännens betydelse. Som den främsta inspirationskällan av alla framstår i Schöns framställning sadelmakaren J. L. Andersson i Bred, som Fridegård lärde känna redan under skollåren. Schön har sparat upp Anderssons dagbok och kunnat verifiera flera av Fridegårdss uppgifter om deras gemensamma forminnesexkursioner.

Den som hastigt anlitar Schöns bok kan få intrycket, att Fridegård skrev sina forntidsskildringar omvärd av källmaterial. Det är i så fall inte avhandlingsförfattarens fel om denna missuppfattning uppstår, ty han har både här och var varnat för sådana slutsatser. Fridegård hämtade visserligen viktiga kunskaper och inspiration från ett antal källor och några meddelare (främst som nämns från den självlärd sadelmakaren och forminnesvårdaren samt från arkeologen Bernt Einerstam och i någon mån också runologen Sven B. F. Jansson). Men Fridegård höll en för honom alltför tyngande barlast av fackkunskaper ifrån sig. Han assimilerade främst vad som passade hans diktartavision av det forntida skeendet och litade i hög grad på självsyn och egna fantasiupplevelser inför fornminnena i det gamla uppländska kulturlandskapet.

4. I avsnittet om Träldom och frihetskamp har Ebbe Schön en utförlig genomgång av klasskampsmotivet i Holme-trilogin. Därmed blir en viktig sida av Fridegårdss ideologiska engagemang utrett. Först och sist var det en spontan reaktion på egna upplevelser av sociala missförhållanden. Det finns påtagliga paralleller mellan statarstrejken i den i flera avseenden självbiografiska *En natt i juli* (1933) – särskilt klassmedvetet skildrad i filmen *När ängarna blommar* vars manus skrevs just på 40-talet (1943–46) – och trälarnas väpnade kamp i Fridegårdss romaner från vikingatiden.

Fridegård läste en del politisk-ideologiska skrifter men dessa Lesefrüchte var inte av lika stor betydelse som självsynen. Jag delar avhandlingsförfattarens uppfattning att den påverkan från tryckt material som man dock kan räkna med mest skedde genom den vänsterradikala tidningspressen, särskilt tidningen Brand, och politiska broschyrer men sällan genom större politiska skrifter.

Det var överhuvud taget kontakten med anarkismen-syndikalismen som blev viktigast. Schön kan peka på det tidiga medarbetarskapet i Brand som den unge Fridegård en tid var ombud för, förbindelserna med gruppen kring Brand – främst C. J. Björklund och Emil Manus, medarbetarskapet i tidningen Statsfaran 1945 och åtskilliga uttalanden av Fridegårdss vänner. Kontakten med anarkismen, bekräftad av Fridegård själv vid intervjuer, bidrog säkerligen som Schön menar till att Holmes klasskamp samtidigt blev en frihetskamp med starkt engagemang och individualistiska förtecken.

5. För frihetsmotivet i Holme-böckerna har även 40-talets speciella tidsatmosfär haft sin betydelse. Avhandlingsförfattaren berör detta: »Att berätta om den hårda träldom som en gång rått i Norden och om den sega kampen för frihet hade Fridegård upplevt som en viktig uppgift i en tid, då friheten hotades och folkets krafter måste samlas till dess skydd (I [=intervjuuppgift]). Författaren hade alltså funnit, att diktverket kunde ha en viss funktion som beredskapslitteratur.» (S. 59.)

Schön gör emellertid inte mycket av uppslaget. Visserligen är Fridegård i motsats till Moberg en författare som sällan tar upp dagsaktuellt stoff till *direkt* behandling i sina diktverk. Men det betyder inte att det politiska och kulturella klimat, som drev fram beredskapsdiktning hos författarkamrater till Fridegård som Moberg, Eyvind Johnson och Harry Martinson eller hos andra diktare av samma generation som Lagerkvist, Gullberg, Malmberg m. fl., skulle ha gått Fridegård spårlöst förbi. I själva verket följde han under krigsåren en tydligt urskiljbar nordisk-patriotisk linje och anknöt i flera sammanhang till välkända motiv och miljöer från den nordiska historien. I Fridegårdss

fortidsskildringar finns visserligen endast en del lätta anslag och hänsyftningar på Sveriges och Nordens aktuella läge men de är inte oviktiga för läsaren som ett slags signaler i texten.¹ Och själva Holme-gestalten framstår ju i romanerna både som den ideale klassmedvetne proletären och den ideale nordiske frihetskämpen.

Mycket tydliga exempel på hur tidsandan påverkade Fridegård möter i hans artiklar och tal från krigsåren. Artikeln Svensk beredskap i St.-T. 21.6.1940 framhäver de nordiska folkens fredsvilja och frihetskärlek. (Jfr även Bönder och bautastenar, St.-T. 3.9.1939, Allt går igen, Vi nr 33 1943, och talet på Svenska flaggans dag i Uppsala 1947.) Varje önskan att erövra livsrum på andras bekostnad (som Tyskland gjorde) var främmande för Nordens folk. »Det som gör dem oemottagliga för det som villar och förblindar de stora folken, måste vara friheten, den stora och gamla.» Det heter vidare: »'Nord, du jordens jättelem', som tydligen är den enda friska, hatas för sin hälsas skull av de stora, sjuka.» Tanken att Sverige, som ju ännu hade sin frihet i behåll, till varje pris måste stå berett till försvar mot främmande aggression, går som en grundton genom artikeln. Fridegård säger sig ha omfattat antimilitarismen efter förra kriget:

»Men en sådan inställning försvinner som en fläkt när faran stämmer ned tonen och jämnar ut skillnaden mellan befäl och manskap. Herre och dräng blir till kamratskap mellan män. Efter att ha varit borta ur leden i tjugo år, ser och förstår man att mycket starkt och bra kommit till under denna tid. Det förnämsta är att grundstämningen är förändrad.»

Den tendens hos Fridegård som här berörts, beredskapslinjen i hans 40-tal, får givetvis inte överbetonas. I jämförelse med en rad andra diktare framstår han som ytterst försiktig och kärvt realistisk i sin patriotism eller snarare nordism. Som Schön framhäver försummar han inte heller att peka på hur klassförtryck och våldsmentalitet – och inte bara frihetsarvet – har sin svenska historia. Men det finns ändå en urskiljbar beredskapsstämning hos Fridegård på 40-talet, inte minst i fortidsskildringarna, och avhandlingsförfattaren kunde ha gjort mer av denna tids-

¹ Några exempel: Holmes vision av jämlikhet och frihet (*Gryningsfolket* s. 133); parafrasträkan på Shakespeares Shylock-monolog – inte ovanlig i Sverige under jedeförföljelsens år (G. s. 231); frihetsproklamation med anknytning bl.a. till Biskop Thomas Frihetssång i artikuleringar (G. s. 254); samarbetet konung-folk (*Offerrök* s. 91); fredlig lösning skall sökas men man måste stå stark för att kunna vara fri (O. s. 184).

strömning.

Holme står som en symbol för social revolution men också för nationell frihet. Samtida recensenter som Margit Abenius i BLM var lyhörda för detta. Men intressantast är att granska hur en kritiker som marxisten Axel Strindberg, som ideologiskt stod Fridegård närmare, behandlar Fridegårdens fortidsskildringar. Strindberg, som var verksam inom den vänsterradikala antinazistiska fronten i Sverige, söker i åtskilliga artiklar från tidigt 40-tal finna gemensamma nämnare för politisk radikalism och nordisk samling. En av hans viktigaste essäer är Frihetsarv och vissa hänsyn (Tiden nr 5 1942, omtryckt i Strindbergs *Genom denna ruta*, 1943). Den är ett inlägg i striden mellan Vilhelm Moberg och hans högerorienterade kritiker bland akademikerna (Munktell, Ahnlund). Mottot för artikeln har Strindberg hämtat från Fridegårdens förord till FiB-upplagan av *Trägudars land*: »Jag tycker att våra förfäders liv angår oss alla på ett särskilt sätt nu, när omkastningarna utifrån när som helst kan hota det gamla frihetsarvet från dem.» Fridegård förs av Strindberg på ett självklart sätt in i den radikala nationellt-nordiska front som denne stödde och som man kunde kalla för beredskapsmarxism. Strindberg skriver avslutningsvis: »Från förrymda trälar och trotsig allmog är det vi tagit det viktigaste frihetsarvet i äldsta tid, så som Fridegård och Moberg skildrat det.»

Fridegård har berättat för mig att antologin *Nordens stämma* (1940), bakom vilken stod den antinazistiska tidningen *Nordens fribet*, var en av de böcker han uppskattat mest och oftast återvänt till. Åtskilligt av grundhållningen bakom detta dikturval, där Biskop Thomas frihetssång och Menanders Arbetets söner sammanföres, återfinner man också i Holme-trilogien.

Bror Hjorth är en konstnär som jag anser har haft betydelse för Fridegårdens utformning av Holme-gestalten till en symbol både för social revolt och nationella frihetssträvanden. Hjorth var genom omdebatterade utställningar ytterst aktuell i slutet av 30- och början av 40-talet. Hos honom finns en förening av primitivism, folklighet och nationalism som är en intressant parallell till Fridegårdens strävanden i Holme-sviten. Det stora Engelbrekts huvudet av Bror Hjorth tillkom till jubileet 1935, då Per Albins folkhem hyllade minnet av Arboga möte. 1937 utförde Hjorth parallella reliefer i granit av Engelbrekt och Branting som ledare, vilka visar vägen framåt för folket. Den väldige smeden Holme i Fridegårdens roman är mycket skulpturalt skildrad; det är ingen överdrift när Fridegård på ett ställe skriver att hans kropp är »som järn och sten» (*Trägudars land*, s. 45). För mig framstår Hjorths Engelbrekt med den knutna näven och armen svällande av kraft och Fridegårdens Holme ideologiskt och konstnärligt som parallell. De är

bägg bärare av ett folkligt-proletärt och nationellt patos.

Som ovan nämndes noterar Schön mycket rikligt att frihetslinjen-beredskapslinjen har spelat viss roll för Fridegård och att det bakom ligger »en bred, ganska allmän strömning» (s. 58). Genom namnen Axel Strindberg och Bror Hjorth samt Nordens stämma och Nordens frihet har jag velat peka på möjligheter att finna konkreta jämförelsepunkter (och viktiga källor i ordets vidare bemärkelse), vilket på denna punkt kunde ha berikat analysen av Fridegårds forntidsromaner.

6. Jan Fridegård avled 1968, men Schön har i väsentliga stycken kunnat bygga på ingående intervjuer med Fridegård under åren 1962–1968, på ungefär samma sätt som Kjell Espmark i sin avhandling 1964 använde sig av intervjuer med Lundkvist. I ett avseende står Schöns avhandling t. o. m. närmare sitt föremål än någon annan svensk litteraturhistorisk dissertation. Kapitlet om *Halmliflickan*, Fridegårds sista bok, visar som nämnts att avhandlingsförfattaren personligen kunnat följa detta verks framväxt. Han överlämnade t. o. m. källmaterial av väsentlig betydelse för forntidskildringen i boken till Fridegård. Som litteraturforskare har han sedan haft att fastställa, vilken betydelse dessa dokument har fått för det färdiga verket. Forskaren själv lämnar material till ett framväxande dikterverk som han senare avser att analysera!

Situationen är paradoxal men Schön har kunnat bemästra den på ett beundransvärt sätt. Liknande situationer kommer troligen att inträffa om igen med tanke på att nu levande författare allt oftare studeras i litteraturvetenskapliga avhandlingar.

Intervjuerna med Fridegård är en av de allra viktigaste typerna av grundmaterial som avhandlingen bygger på. Författaren kallar det med rätta i sin inledning för »en för undersökningen synnerligen viktig information» varigenom han erhållit »många i övrigt helt okända fakta om källorna, intentionerna, arbetssättet med mera». Även en rad andra personer, flera av dem nu avlidna, har intervjuats. Man har all anledning att vara tacksam för att Schön så energiskt bedrivit arbetet med att uppsöka meddelare. Därigenom har han räddat ett unikt material. Jag har gjort en rad stickprov och konfronterat personer som åberopas som meddelare med relevanta avsnitt i avhandlingen. Det har då bekräftats att akribi är ett utmärkande drag för Ebbe Schön som forskare. Efter Fridegårds frånfälle kan ju inte den viktigaste konfrontationen äga rum mellan meddelare och forskare vad gäller referattekniken. Det bör emellertid tilläggas dels att ingenting framkommit som tyder på felreferat, dels att Schön strävat efter att så långt det varit

möjligt kontrollera Fridegårds muntliga uppgifter på olika sätt.

Trots detta är jag inte fullt nöjd med den tillämpade intervjutekniken. Schön synes här ha följt en allmän praxis som etablerats inom svensk litteraturvetenskap under senare år då en rad avhandlingar tillkommit som i hög grad bygger på de behandlade författarnas muntliga meddelanden. Hur man här skall gå tillväga är en fråga av vikt eftersom allt fler avhandlingar av detta slag är att vänta.

Enligt uppgifter som jag inhämtat av författaren har materialet insamlats i olika etapper på i huvudsak följande sätt:

I. Några inledande sammanträffanden har haft förberedande karaktär.

II. Frågor har sedan utarbetats för den planerade intervjun.

III. Intervjun har ägt rum, till en del efter planen men givetvis också längs andra vägar som öppnat sig vid intervjutillfället.

IV. Vissa anteckningar har kastats ner redan under samtalet (i form av anteckningar som svåriligen kan begagnas av någon annan än avhandlingsförfattaren).

V. De för undersökningen relevanta uppgifterna har så snart det låtit sig göra infogats i sitt sammanhang i ett preliminärt manus.

VI. En mer eller mindre slutgiltig formulering har, när det gällt uppgifter av betydelse, prövats genom att visas för den intervjuade vid besök eller uppläsa i telefon.

Tillvägagångssättet är noggrant men vad jag vänder mig emot är att daterade uppteckningar (som väl i regel får göras efter intervjun med stöd av förda anteckningar) ej har utarbetats. En dokumentation bör enligt min mening upprättas så snart man får fler eller väsentligt utförligare uppgifter än som kan återges i avhandlingen. I Schöns fall är den allmänna dateringen av allt intervjumaterial i avhandlingen till åren 1962–68 till nöds acceptabel; Fridegård befann sig då i en ganska statisk period av sitt författarskap. Men i princip bör exakta dateringar alltid göras. Man kan bara tänka sig svårigheten att källkritiskt begagna ett till 1880-talet daterat intervjumaterial med en författare som Strindberg som år från år skiftar perspektiv när han betraktar sig själv och sin författarroll! Den forskare som gör intervjuerna kan för övrigt inte överblicka behovet av dateringar för den framtida forskningen eller utgå från att lämnade »sidouppgifter» vid intervjuerna skulle vara av mindre intresse.

När avhandlingsförfattaren avslutat sin forskning i fråga vore det önskvärt att uppteckningarna arkiverades för att bli offentliga vid en tidpunkt

som intervjuaren och den intervjuade gemensamt kunde ha träffat överenskommelse om.

Slutligen bör det tilläggas att bandspelaren någon gång kan klara dokumentationsproblemet men inte är någon patentlösning. För det första får man räkna med att åtskilliga författare inte önskar medverka i en så ingående bandinspelad intervju. För det andra visar erfarenheterna, att inspelnings-situationen kan försämra villkoren för den mycket speciella form av samtal som en författare i gynnsamma fall beviljar sin utforskare.

7. Ebbe Schöns undersökning framläggs som avhandling för doktorsexamen enligt det nya examenssystemet. Den hade mycket väl, om författaren så önskat, kunnat presenteras enligt det äldre systemet, dvs. som avhandling för doktorsgraden. Orsaken är inte bara avhandlingens format (300 sidor) utan främst en rad förtjänster i denna välskrivna bok: framgångsrikt arbete med ett omfattande manuskript- och brevmaterial, kritisk källbehandling, noggranna bevisföringar och försiktiga slutsatser i den vetenskapliga diskussionen. Noggrannheten och en strävan efter fullständighet kan dock i vissa avsnitt leda till en väl utförlig framställning och exemplifiering.

Jag har framhållit vad jag uppfattat som svagheter i boken. Jag har även i inledningen och punkt 2 och 5 sökt utpeka områden för vidare forskning på det fält som beträffs genom Schöns avhandling; dens har ju endast föregåtts av Jöran Mjöbergers mer översiktliga arbete *Drömmen om sagatiden* (1-2, 1967-68), som behandlar forntidsskildringar från hela Norden från äldsta tid till våra dagar.

Helhetsomdömet om Ebbe Schöns resultat vad gäller det i första hand uppställda forskningsmålet - att undersöka forntidsskildringarnas källbakgrund - blir mycket positivt. Schön har svarat för en förnämlig forskningsprestation som är desto mer imponerande som den hela tiden fått utföras vid sidan av annan verksamhet. Han har framlagt ett litteraturvetenskapligt arbete som är grundligt och hållfast i sina diskussioner och analyser och välavvägt i sina slutsatser.

Lars Furuland

Birgitta Ahlmo-Nilsson: *Arvid Brenners romaner. Samtidsanalys och personteckning*. Litteraturvetenskapliga institutionen vid Göteborgs universitet. (Stencil.) 1972.

Man kan misstänka att Arvid Brenner för många annars litterärt väl orienterade personer nu i början av 70-talet är ett så gott som okänt namn. Någon stor läsekrets har han heller aldrig haft. Han verkar också att sen länge ha tystnat som

författare. Han är född 1907 och således nu 65 år; men sitt senaste arbete, novellsamlingen *Fixeringsbild*, publicerade han 1955, vid 48 års ålder. Naturligt nog har därför namnet Arvid Brenner råkat rätt mycket i glömska på sistone, men under tretti- och fyrtitalen vann han god resonans hos ledande kritiker - även om publikframgången som sagt hela tiden förblev måttlig.

Arvid Brenners särställning i vår litteratur befinnas inte minst av hans härkomst. Hans borgerliga namn är Helge Heerberger. Han växte upp i Tyskland som son till en tysk ingenjör och hans hustru Eugenie Beskow, syster till den ansedda humanisten och pedagogen Natanael Beskow. Men sina somrar som barn tillbragte han till stor del med kusinerna i Sverige, och han kom tidigt att känna sig som svensk.

Åren 1927-1933 levde Helge Heerberger i Berlin och fick alltså som ung man på närmaste håll bevittna den dramatiska politiska utveckling som förde Hitler till makten. Från och med hösten 1930 medverkade han med rapporter om det politiska läget från tysk horisont i den svenska liberala veckotidningen Tidevarvet.

År 1933 flyttade Helge Heerberger över till sin mors hemland för att så småningom bli svensk medborgare. Det var väl inte fråga om en direkt och nödtvungen flykt. Men Hitlers Macht-übernahme har av allt att döma påskyndat miljöbytet. Som socialdemokrat och pacifist var Heerberger svuren motståndare till nazismen. De nya makthavarna måste ha betraktat hans artiklar i Tidevarvet som ytterst förgripliga, i den mån de fick kännedom om dem. Hans situation i Tyskland kunde snart nog ha blivit riskabel.

Året efter emigrationen till Sverige, 1934, kom hans första roman, *Kompromiss*, ut på Tidens förlag under den pseudonym som han framdeles skulle komma att använda: Arvid Brenner. Så följde i tur och ordning romanerna *Ny vardag* (1936), *En dag som andra* (1939), *Rum för ensam dam* (1941), *Vintervägen* (1945) och *Stranden mitt emot* (1953). Dessutom omfattar hans produktion under dessa år en rad novellsamlingar och ett antal artiklar och resebrev i olika tidskrifter.

Det är alltså detta författarskap Birgitta Ahlmo-Nilsson har ägnat sitt avhandlingsarbete åt. Ämnet är intressant och väsentligt, men tidigare behandlat enbart i recensioner och enstaka artiklar och essäer. Sätillvida är hennes skrift ett vetenskapligt pionjärverk.

Av det källmaterial som har kunnat utnyttjas bör kanske särskilt nämnas en svit brev från Helge Heerberger till Birgitta Ahlmo-Nilsson under åren 1967-1971. Det heter i avhandlingen, att »en god brevkontakt med Arvid Brenner» (III) har kommit arbetet till godo, och det är inga